

Mezentsev V.I. The founder's plaque of Ivan Mazepa's domestic church in Baturyn and ceramic relief slabs from the Chernihiv province of the turn of 17th and 18th centuries

The article examines the heraldic plaques decorating Ivan Mazepa's palace facades and the newly discovered founder's plaque from his domestic church in Baturyn as well as terracotta icons adorning some churches in Chernihiv and Novhorod-Sivers'kyi of the late 17th and early 18th centuries. It shows that the Chernihiv's artisans fashioned these highly artistic sculptural pieces for ornamenting sacral structures on Mazepa's behest. The local book engravings and icons along with the Western baroque sculpture particularly the relief armorial images applied in the architectural embellishment were their sources of inspiration or patterns.

Key words: ceramic founder's commemorative plaque from Baturyn, Ivan Mazepa's relief coat of arms, terracotta icons, Chernihiv province church decorations.

17.04.2012 р.

УДК 94(477) «1708»: 930.1(470+571)

В.Б. Яценко

**БАТУРИНСЬКА ТРАГЕДІЯ 1708 Р.
У ВИСВІТЛЕНІ СУЧАСНОЇ
РОСІЙСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ**

У статті висвітлюється відображення у російській історіографії події, пов'язаних із захопленням і знищенням гетьманської столиці м. Батурина в листопаді 1708 р. Автор порівнює, як ці події, пов'язані із переходом гетьмана Івана Мазепи на бік Карла XII, інтерпретувалися у російській дореволюційній, радянській і сучасній історіографії.

Ключові слова: історіографія, Іван Мазепа, батуринська трагедія, Пётр I, Карл XII.

На 2008-2009 рр. припало кілька знакових для історії України і Росії ювілейних подій, пов'язаних із ранньомодерною добою. Мова йде про відзначення 300-річчя антимосковського виступу гетьмана Івана Мазепи в Україні та 300-річчя Полтавської битви в РФ. Обидві події, знакові для національних наративів та моделей творення національної пам'яті, спричинили до появи напередодні, під час відзначення і навіть дещо пізніше чималої кількості наукових конференцій, статей, монографій, джерельних публікацій, науково-популярних і публіцистичних праць.

Висвітлюючи різноманітні аспекти Великої Північної війни (1700-1721 рр.) та історію України, Росії, Швеції і Польщі зламу XVII-XVIII ст., ці праці не лише привносять нові факти та підходи до розуміння минулого, а і засвідчують наявність чи відсутність змін в інтерпретаціях національних історіографій, здатність їх представників дослуховуватися і шукати при висвітленні суперечливих питань порозуміння зі своїми візаві, носіями іншої історіографічної традиції тощо. З огляду на вище окреслені чинники ми можемо вести мову про розвиток або консервацію

у підходах представників тієї чи іншої національної історіографії низки драстичних, з тієї чи іншої причини, сюжетів та питань.

Саме під таким кутом зору ми б хотіли розглянути в нашій статті висвітлення у сучасній російській історіографії взяття та знищення царськими військами гетьманської столиці Батурина, її гарнізону і мешканців у 1708 р. – подій, відомих у вітчизняній історіографії, як Батуринська трагедія.

В українській історичній науці другої половини XIX та XX ст. представники народницької та державницької шкіл, описуючи згадані події, головну увагу звертали на той резонанс, який вони мала серед населення Гетьманщини. Висвітлюючи її в контексті оповіді про антимосковський виступ гетьмана Івана Мазепи 1708 р., дослідники, починаючи від Миколи Костомарова, наголошували на тому, що розправа над мешканцями Батурина була однією з головних складових репресивної політики Петра I щодо придушення мазепинського повстання в зародку. Українська історіографічна традиція наголошувала, що знищення Батурина деморалізувало мешканців Гетьманщини і відлякало від підтримки мазепинського повстання [1, 41-42; 2, 250-253; 3, 26; 4, 381, 5 172-173; 6, 151; 7, 286-288;]. Цей погляд був засвоєний як закордонною україністиком [8, 55; 9, 184-185; 10, 36; 81, 165], так і сучасними українськими дослідниками [11, 56-57; 12, 190-191; 13, 396-397; 14, 212; 15, 413-414; 16, 65-66; 17, 360-382 і далі; 18, 66-123 і далі; 19, Т. 1 208; 20, 428].

В російській історіографії ситуація гетьманська інша. Мазепинський виступ з легкої руки Петра I трактований як зрада [21, № 2209, 423; 22, 150-151], хоча і прописаний у російському наративі, втім не завжди діставав у дослідженнях розгорнуте висвітлення. Так, зокрема, якщо у працях з російської історії, написаних у часи імперії Романових і СРСР Ніколем Полевим, Ніколем Устряловим, Сергієм Соловйовим, Александром Брікнером, Сергієм Платоновим і Юрієм Клокманом [23, 272-284, 303-309, 315-318; 24, 59-60; 25, 271-330; 26, 28-41; 27, 435-445; 28, 59-61; 29, 498-501] події, пов'язані із постаттю Мазепи, фактографічно презентовані доволі детально, часто в контексті козацько-московських взаємин зламу XVII-XVIII ст., то у лекційному курсі Міхаїла Погодіна, Васілія Ключевського або марксистській візії російської історії Міхаїла Покровського навпаки – побіжно, лаконічно охарактеризовані як зрада [29, 307-306; 30, 52; 31, 69].

Не менш цікавий матеріал для роздумів надають також сучасні російські підручники для вишів та узагальнюючі праці з російської історії. Серед тих, які ми мали можливість переглянути, сюжети, пов'язані із гетьманством Івана Мазепи, за фактографічністю та обсягом відведеного їм місця поступалися описам події козацької революції 1648-1657 рр., переважно окреслюваної як Визвольна

війна 1648-1654 рр., боротьби за Україну під час московсько-польської війни 1654-1667 р. [32, 118-123, 147; 33, 108-111, 134-135; 34, 211; 35, 106-108; 120; 36, 123-126, 152; 37, 154; 38, 37-39; 39, 34; 40 397-398; 41, 163-195, 209,] або й взагалі не згадувалися [42; 43; 44; 45]. Відзначимо, що події, пов'язані із падінням гетьманської столиці восени 1708 р., в загальноючих працях з російської історії згадуються вкрай рідко і виключно у воєнному контексті – операції щодо знищення воєнних і продовольчих запасів, приготування гетьманом для шведів. Питання про вплив батуринських подій на ставлення населення до мазепинського виступу не розглядається [35, 120; 40, 38].

Варто відзначити, що в дослідженнях російських дореволюційних істориків штурм та знищення Батурина висвітлювалися як захід, спрямований на перешкоджання розширенню мазепинської акції, унеможливлення її підтримки з боку населення Гетьманщини. Саме так згадані події потрактовані у дослідженнях Ніколая Полевого, Ніколая Устрялова, Сергія Соловйова, Александра Брикнера, Сергія Платонова [23, 280-282; 24, 60; 25, 324-326; 26, 41; 27, 443; 28, 60]. Однак на відміну від українського, російський опис подій листопада 1708 р. пов'язував інертність мешканців Гетьманщини не стільки їх заляканістю долею гетьманської столиці, скільки із іншими чинниками. Вже Н. Устрялов наголошував, що «Малоросія не зрадила цареві», а невдачам Карла XII на Гетьманщині Пётр I мав завдячувати не лише блискавичній каральній акції, а й перед усім, відданості козаків московському престолу. Тоді як доля Батурина залякала таємних прихильників гетьмана, царська милість заохотила відданих цареві козаків та тих, хто розкався і полишив Мазепу [24, 60].

Сергій Соловйов у своїх студіях, наголошуючи, що Україна не підтримала гетьмана, доходить висновку, що мешканці Гетьманщини були вражені не стільки долею Батурина, скільки думкою про союз із поляками та шведами, неприйнятний з огляду на аспекти соціальні і релігійні [25, 326, 330; 26, 41]. Більшість сил, на які міг розраховувати Мазепа, як відзначав один із провідних творців російського історичного нарративу, загинули саме у Батурині, фактично під самим боком наступаючої шведської армії. Сподіватись на підтримку повстання з боку населення за цих обставин було марно.

Подібні трактування зустрічаємо також у дослідженні Александра Брикнера і в лекційному курсі російської історії Сергія Платонова: в падінні гетьманської столиці науковці вбачали знищення центру ймовірного повстання, а також вкрай необхідної для шведів зимової бази, де ті могли знайти так їм необхідні харчі та боєприпаси. Історики наголошували, що козацтво, духівництво і поспільство підтримали Петра у протистоянні із шведами, полишивши Мазепу [27, с.443; 28, с. 60].

Як бачимо, у дореволюційній російській історіографії оповідь про батуринські події 1708 р. зводилася до констатації, що взяття міста знаменувало собою ліквідацію головного повстанського вогнища, де перебувала більшість сил, на які міг розраховувати гетьман І. Мазепа. Водночас підкреслювалося, що знищення гетьманської столиці позбавило шведів можливості істотно поповнити запаси провізії та боєприпасів, а більшість українців Гетьманщини залишилися у московсько-шведському протистоянні осені 1708 – літа 1709 рр. відданими царській владі, узявши участь у боротьбі із шведами. Відзначаючи, що місто було знищено, історики втім оминали увагою питання щодо кількості загиблих при цьому батуринців та козаків оборонців.

За часів СРСР у працях російських науковців при висвітленні подій 1708 р. переважно повторювалися трактування, вироблені в дореволюційну добу. Щоправда, питання про вплив знищення Батурина на настрої серед українського населення практично не підіймалося, а дореволюційна риторика про відданість мешканців Гетьманщини царському дому Романових поступилася місцем оспівуванню відданості українців «союзів із братнім російським народом», наголошені на соціальних протиріччях у козацькому соціумі та народній війні, естафету якої українці, в інтерпретаціях російських науковців, перейняли від білорусів із перших днів вступу шведів на Сіверщину¹ [46, 51; 47, 99-100; 48, 499; 49, 39; 50, 219 -221...231 і далі]

Варто відзначити, що звертаючись до сюжету захоплення Батурина, радянські науковці, вбачаючи у знищенні гетьманської столиці превентивний захід щодо розповсюдження повстання і позбавлення шведів ймовірної зручної бази зимового перепопочинку [49, 39; 50, 236, 253-254], привнесли і певні інновації у опис подій. Розвиваючи думку про надзвичайно обмежене коло прихильників «гетьмана-зрадника» серед українців, знаний радянський історик Є. Тарле припустив, що в гетьманській резиденції міщани не підтримували мазепинського вчинку і не чинили опору російським військам під час штурму міста [50, 257]. Теза доволі важлива, особливо якщо згадати про існуючу ще з дореволюційних часів і наявну в роботах самого Є. Тарле традицію оспівувати мужність цивільних захисників Веприка і Полтави [49, 39; 50, 258]. Цікаво, що зобразивши захоплення Батурина, як малозначущу для вишколених Петром I солдатів справу, дослідник оминув увагою долю населення після взяття міста [49, 257, 259, 260]. Лишень в одному

1. Про необхідність критичного переосмислення шведсько-московської боротьби за Гетьманщину восени 1708 - влітку 1709 року наукового доробку російської дореволюційної та української «буржуазно-націоналістичної історіографії», перед усім спадщини Михайла Грушевського, ще напередодні Другої світової війни наголошував у своїй статті, присвяченій Полтавській битві 1709 р., Борис Кафенгауз [46, 51]. Втім, вдатися до цього російські історики змогли вже після 1945 р.

місці своєї монографії «Северная война и шведское нашествие на Россию» С. Тарле, цитуючи один із українських літописів, згадав, що взяття Батурина супроводжувалося висіченням його мешканців [50, 264]. Дослідник, проте, не приділив уваги цьому епізоду, залишивши наявну в ньому інформацію щодо сумної долі батуринців без коментарів.

Для порівняння у 1939 р. Борис Кафенгауз, описуючи захоплення військами Меншикова Батурина, констатував, що воно супроводжувалося «варварським винищенням його гарнізону і майже усіх мешканців» [46, 51]. Втім, вже у 50-х рр. ХХ ст. той же автор, пишучи про ці події, обмежувався лишень згадкою про цілковите знищення Батурина військами А. Меншикова, не підіймаючи тему жертв [47, 99-100].

Наприкінці 80-х рр. ХХ ст. подібно вчинив знаний російський радянський історик Віктор Буганов. Відзначивши, що знищення Батурина було царською реакцією на гетьманську зраду, зображуючи дії російських військ, історик наголошував, що штурм і сплюндрування міста були покликані не допустити здобуття шведами велетенських військових і продовольчих припасів, заготовлених для них Мазепою. При цьому питання щодо батуринських жертв опинилося поза увагою дослідника, поступившись місцем викладу перепитій московсько-шведського протистояння в Україні восени 1708 р. А аналіз впливу батуринської різанини на настрої мешканців Гетьманщини заступила розповідь про спалах народної війни проти гетьмана і шведів, яку здійняли царські маніфести, що оприлюднили мазепинські задуми віддати Гетьманщину під владу Речі Посполитої [51, 95].

У монументальному дослідженні, присвяченому біографії першого російського імператора, інший російський дослідник Ніколай Павленко, віддавши належне мужності сердюків, які боронили Батурин, також схилився до думки щодо малої чисельності прибічників І. Мазепи, навіть у межах його резиденції. Щоправда, на відміну від С. Тарле, Н. Павленко, наслідуючи українській традиції історіописання, зазначив, що «відданими підданими Росії» був старшина прилуцького полку Іван Нос і частина його полчан, які входили до складу гетьманських військ, що були у місті і сприяли росіянам у здобутті Батурина. Не розвинувши на сторінках свого дослідження цей сюжет, російський науковець, на відміну від свого попередника, не оминув увагою долю мешканців гетьманської столиці. Пишучи про знищення міста, яке зумовлювалося військовою необхідністю, він визнавав, що воно супроводжувалося кривавими ексцесами, що були «одночасно і помстою за зраду і символом залякування» [52, 283].

У публікаціях, які з'явилися з мазепинської тематики у РФ після розпаду СРСР, доволі часто зображення подій ранньомодерного минулого

України надавало можливість російським історикам і публіцистам висловити своє неприйняття сучасних українських реалій, пов'язаних із зовнішньою політикою і творенням національної пам'яті. Відповіддю на повернення постаті Мазепи до українського національного пантеону та засвоєння сучасною українською історіографією положень державницької школи ХХ ст. щодо постаті гетьмана була поява публікацій, написаних зокрема і представниками Інституту історії РАН, які оцінювали його вкрай негативно [53; 54, 573-574; 55, 126; 56, 299; 57; 58; 59, 5-7; 17, 16-19, 22; 60, 7]. У баченні таких поважних науковців, як Геннадій Санін, Ігорь Андрєєв, Владімір Артамонов політична біографія Мазепи являла собою зображення життєпису людини, політичним кредо якої була зрада. В їхніх студіях за пафосним стилем, який фактично надавав друге життя інтерпретаціям Ніколая Устрялова, події Батуринської трагедії часто оминалися увагою. В той же час інші дослідники або описували їх в контексті російських дореволюційних інтерпретацій (Б. Григор'єв) [61, 281-282], або – радянських, як Павел Кротов, висвітлюючи в контексті московсько-шведського протистояння без звернення уваги на їх українську складову [62, 42].

Зазначимо, що найчастіше батуринська трагедія 1708 р. привертає увагу авторів, які надають перевагу ліберальним трактовкам російського минулого. Так зокрема, співробітник РАН Александр Чудінов у своїй невеличкій студії, присвяченій постаті гетьмана Мазепи, яка була написана із опертям на опубліковані праці Миколи Костомарова, Михайла Грушевського, Ілька Борщака, Ореста Субтельного, зазначав, що захоплення Батурина військами Александра Меншикова супроводжувалося розправою над його мешканцями. Покликаючись на узагальнюючу працю О. Субтельного «Україна історія», російський автор визначив загальну чисельність жертв у 6 тисяч осіб, трохи не вперше у російській історіографії піднявши питання про кількість загиблих у батуринській трагедії 1708 р. [63, 143; 64, 145]. Дослідник також повторив наявну як в українській, так і в російській дореволюційній історіографії тезу, що доля Батурина відвернула від підтримки гетьмана тих, хто ще коливався, а отже перешкодила розгортанню мазепинського виступу.

Подібним чином у двох реченнях описав батуринську трагедію, без вказівки кількості загиблих, інший російський історик Александр Євлахов. У публікації містився порівняльний аналіз постаті гетьманів Богдана Хмельницького та Івана Мазепи [65, 87].

Один із найкращих знавців російської історії ХVІІІ ст. Александр Каменський, побіжно згадуючи про українські події 1708-1709 р. у своїй праці, присвяченій історії Російської імперії, вбачав у зруйнуванні Батурина один із кроків в системі

заходів петровського уряду, що мали унеможливити розгортання мазепинського повстання [66, 101]. Дещо більше на висвітленні цих подій зупинився інший знаний дослідник XVIII ст. Євгеній Анісімов. У своїх працях він віддав належне українській трактовці батуринських подій із її наголосом на тому, що розправа над батуринцями зтероризувала Гетьманщину, але водночас зазначив, що наявність соціальних протиріч і відмінність у державних ідеалах між гетьманом і старшиною з одного боку та рядовим козацтвом і поспільством з іншого стала на перешкоді розгортанню мазепинського виступу [67, 76-79; 68, 167]. Інтерпретація Є. Анісімова відображає вплив як української (народницької), так і російської дореволюційної візії із властивим їм наголосом на соціальних протиріччях в гетьманському соціумі, визнає факт знищення цивільних мешканців Батурина, але оминає питання про їх кількість.

Найбільш відкритою до засвоєння українського погляду на Батуринську трагедію 1708 р. виявилась російський україніст Татьяна Таїрова-Яковлева. У низці праць, присвячених постаті гетьмана Мазепи, авторка охарактеризувала події початку листопада 1708 р. саме як «батуринську трагедію» [69, 60; 70, 222-225; 71, 357, 477]. Вона заперечила наявні у працях Є. Тарле та В. Артамонова твердження, що здобуття міста було легкою справою для військ князя А. Меншикова, зазначивши, що втрати росіян при штурмі сягали до 3 тисяч осіб [71, 357, 477]. Визнаючи, що захоплення гетьманської резиденції супроводжувалося кривавою різаниною захисників міста та його мешканців, історик не оминула увагою питання про кількість батуринських жертв. Орієнтуючись на наявні в сучасній українській історіографії обрахунки, вона визначила їх приблизно у 15 тисяч осіб [69, 60; 70, 223; 71, 357].

Теза про загибель мирного населення в батуринських подіях, будучи однією із ключових в українському наративі, була врахована і в системі державних заходів з нагоди відзначення у 2008 р. «300-річчя воєнно-політичного виступу гетьмана України Івана Мазепи та укладенням українсько-шведського союзу» [72; 73], і викликала негативну реакцію серед частини російських науковців.

Попри те, що в російській історіографії факт загибелі мешканців Батурина, хай і не достатньо прописаний, без звернення уваги на кількість жертв, і ані за часів Романових, ані в добу СРСР не заперечувався, в сучасних авторів він чомусь почав викликати сумніви. Його заперечує у своїх публіцистичних творах Сергей Родін [74, 245], автор негативної рецензії на дослідження Таїрової-Яковлевої петербурзький історик Сергей Полторак [75, 131], а також інший петербурзький дослідник, мало обізнаний в українській історії, Алексей

Шкваров² [76, 74-75].

Система аргументації згаданих публіцистів та фахових істориків, не позбавлена емоційного пафосу, не презентує втім жодних фактів, які б спростували «націоналістичний міт» про гибель мешканців Батурина.

Чи не єдиним дослідником, який спробував надати власним запереченням науковий характер, виявився московський історик, співробітник РАН Владімір Артамонов. Обстоюючи «імперську візію» щодо постаті гетьмана Мазепи у виголошеній ним у квітні 2008 р. на конференції в Москві доповіді [58], пізніше кілька разів опублікованій у 2008 і 2009 р. [77, 4-110; 78, 339-411; 79, 77], дослідник окреслив низку положень, на яких варто зупинитися детальніше.

Вперше в сучасній російській історіографії, вдавшись до реконструкції подій штурму військами Александра Меншикова гетьманської столиці, дослідник поклав відповідальність за бойові дії на батуринський гарнізон, що спровокував царські війська до атаки на місто. Наслідуючи Є. Тарле, науковець вдався до глорифікації російських частин, високо оцінивши їх бойову майстерність, одночасно скептично відгукнувшись про бойові якості мазепинців, у яких, згідно з Артамоновим, не було жодних шансів встояти [77, 60-70; 78, 385-388; 80, 30-31]. Описуючи штурм, історик не лише вдався до протиставлення нещасливої оборони Батурина героїчному прикладу захисників Веприка і Полтави, але повторив також припущення своїх попередників, що не весь гарнізон чинив опір царським військам. На думку московського науковця, батуринські міщани і селяни, які перебували в місті, участі в бойових діях не брали [77, 66; 78, 386; 80, 31]. Щодо козацтва, то, згідно з Артамоновим, цілком ймовірно, що прилуцькі козаки на чолі із наказним полковником Носом допомогли атакуючим росіянам розправитися із оборонцями міста – сердюками [77, 67; 78, 387; 80, 31].

Посилаючись на працю Данієля Дефо, частину положень якої Артамонов щоправда піддав критиці³, та знайдені ним у стокгольмському архіві спогади Меншикова про штурм міста, дослідник поставив

2. Докладніше дивись наш критичний огляд доробку А. Шкварова: Яценко В.Б. История Гетманщины, Войска Запорожского низового и Всевеликого Войска Донского в работах современного российского историка Алексея Шкварова // *Ucrainica Petropolitana*. Сборник статей / Под ред. Т.Г. Яковлевой. – СПб., 2011. – Вып. 5. Зараз у друці.

3. Намагання російського історика використовувати працю англійського письменника XVIII ст. як джерело для висвітлення батуринських подій 1708 р. не може не викликати подиву і навражд чи є доцільним. В історіографії вже давно існує цілком справедлива оцінка Теодора Мацьківа праці Д. Дефо, яку В. Артамонов чомусь проігнорував.

Фахівець із мазепинської тематики у західній історіографії стверджував, що «неупереджена історія» Петра I була написана, правдоподібно на замовлення, «Дефо не був ні у Швеції, ані в Росії, його книжки мають радше публіцистичну, ніж наукову чи джерельну вартість» [81, 32]

під сумнів оповідь Миколи Костомарова, що Батурина вдалося захопити завдяки проникненню царських військ у місто через потаємний підземний хід. Цій версії сучасний дослідник протиставив припущення, що місто впало внаслідок проникнення до нього штурмуючих чи то через пролом у стіні, який, за Д. Дефо, спричинив вогонь російської артилерії, чи то через берегові ворота, які відчинили самі батуринці [77, 67-68; 78, 387-388; 80, 31].

Визнаючи, що захоплення міста супроводжувалося жертвами серед цивільних, науковець поклав відповідальність за ці ексцеси на гетьманських сердюків, які утікаючи, зі страху були неспроможні «бити шамад». Водночас, заперечуючи факт масової загибелі батуринців, автор зазначив, що розбишацтво переможців було вгамовано саме князем Александром Меншиковим, який віддав своїм військам невдовзі після оволодіння містом наказ припинити розправу над цивільними. Це однак не врятувало життя багатьох батуринців, чимало з яких, як визнає Артамонов, загинуло вже і після цього наказу: у вогні і диму підпаленої гетьманської столиці, не полишивши будівель і льохів, де вони переховувалися від росіян [77, 69-70; 78, 387; 80, 31].

Підійшовши до питання про кількість загиблих у Батурині, дослідник піддав критиці припущення чернігівського мазепознавця Сергія Павленка, що вона сягала 11-14 тисяч осіб. Наголошуючи, що усі розрахунки щодо приросту населення у Батурині є приблизними, а відтак потребують ретельної перевірки, науковець однак цим і обмежився [77, 74; 78, 392; 80, 32], тоді як свою подальшу увагу він сконцентрував на запереченні наявних в українській історіографії положень, що після захоплення міста російські драгуни вдавалися до тортур і страт полонених та глумилися над тілами загиблих. Критиці були також піддане зображення батуринських подій, як акту геноциду⁴, в контексті формування національної пам'яті українців, та наголошено, що батуринські події 1708 р. не можна розглядати як щось надзвичайне⁵. На думку автора, вони були лишень одним із негативних проявів війни, що мають численні аналогії на всіх етапах світової історії, починаючи від доби античності й до сьогодення [77, 78; 78, 393; 80, 32].

Звернувши увагу на військові аспекти падіння гетьманської столиці і вперше у сучасній російській історіографії вдавшись до їх реконструкції, представник російської академічної науки презентував

4. Подібні погляди можна також спостерігати і в дослідженні іншого російського дослідника – І. Андреева, який на відміну від В. Артамонова, не заперечує факту батуринської різанини і не намагається оспорювати, що вона була покликана залякати і в такий спосіб відвернути козаків від підтримки мазепинського виступу [56, 307-308]

5. Наполягаючи на тому, що Батурина був геть не єдиним проявом репресивної політики Петра I на Гетьманщині, дослідник підкреслив, що число загиблих у Батуринській трагедії у кілька разів є меншим, ніж кількість загиблих у царській пацифікації Війська Донського у 1707-1708 рр [77, 78; 78, 393; 80, 32].

на розсуд читачів вкрай контroversійне трактування із численними авторськими припущеннями, які не мають опертя в джерелах. Намагаючись оборонити «образ доброї імперії» та «імперське» трактування українського минулого, В. Артамонов, наслідуючи насамперед представників радянської історіографії, на сторінках своїх праць висловлює сумнів, що знищення Батурина разом із його захисниками і мешканцями вплинуло на перебіг мазепинського виступу і наголошує на відданості українського населення царському уряду [77, 86-101; 78, 398-447; 80, 32-33].

Підводячи підсумки, відзначимо, що в російській історіографії висвітлення подій, пов'язаних із падінням Батурина на початку листопада 1708 р., пройшло фактично три етапи. У дореволюційних дослідженнях Н. Полевого, Н. Устрялова, С. Соловйова, А. Брікнера і С. Платонова цей сюжет згадувався у зв'язку із каральними діями царського уряду щодо унеможливлення розгортання антимосковського виступу І. Мазепи. Історики зазначали, що штурм і знищення міста супроводжувалися загибеллю гарнізону та мешканців Батурина, не вдаючись, щоправда, до з'ясування кількості батуринських жертв, звертали увагу, що знищення гетьманської столиці відлякало частину українців від підтримки гетьманського виступу, унеможливило його розгортання. Водночас наголошувалося, що більшість українців у подіях осені 1708 – літа 1709 рр. залишилися відданими царському тронові. Найбільш обґрунтовано це положення було прописано у творах С. Соловйова, який, відзначивши релігійну єдність українців і росіян, наголосив, що Україна була залякана не стільки долею Батурина, скільки перспективою потрапити у залежність від поляків і шведів.

В радянській історіографії, насамперед після Другої світової війни, батуринський сюжет зазнав певної трансформації, де тема батуринської різанини практично не підіймалася. Знищення столиці Гетьманщини висвітлювалося в контексті московсько-шведського протистояння на Україні в 1708-1709 рр., із наголосом, що блискавичні дії Меншикова позбавили шведів можливості компенсувати у Батурині нестачу продуктів і військових припасів, яка ставала особливо загрозливою для королівських сил з огляду на розгром обозу і корпусу генерала Адама Людвіга Левенгаупта, який йшов на з'єднання із армією Карла XII. Наявне у дореволюційних роботах питання про негативний резонанс знищення Батурина серед українців Гетьманщини, що супроводжувався масовою загибеллю його захисників і населення, в радянських працях фактично не згадувалося. Більше того, воно поступилося місцем риторичі про відданість українців на фоні гетьманської зради союзові із російським народом/Росією, а також акцентуванню на висвітленні народної війни, яка була прямою реакцією на «зраду» гетьмана І. Мазепи. Найбільш радикально ця тема прозвучала у доробку

Є. Тарле, який стверджував, що народна війна, розпочавшись відразу після появи шведів на території Сіверської України, після переходу І. Мазепи на бік Карла XII спалахнула із новою силою.

Після розпаду СРСР сучасні російські історики висвітлювали батуринські події, користуючись при їх аналізі як дореволюційними, так і радянськими інтерпретаціями, мало що до них привносячи. Виняток при цьому становить доробок російського українця Т. Таїрової-Яковлевої, чиє бачення батуринської трагедії максимально наближене до її потрактування в українській історіографії. Втім обстоювані дослідницею інтерпретації мають доволі обмежене сприйняття серед її колег.

В той же час наявність неприйняття серед частини російських науковців та політичного істеблішменту українських політичних реалій та відмінностей у трактуванні ранньомодерної історії, породжує прагнення заперечити або істотно применшити сам факт батуринської трагедії. Прописані в контексті «імперської візії» російського минулого подібні підходи, наявні у працях як публіцистів (С. Родін), так і фахових істориків (С. Полтарак, А. Шкваров), презентують читачеві лише один аргумент на підтвердження позиції їх авторів: емоційне неприйняття сучасної української історіографії, що не має обґрунтування у джерелах і є відверто позараціональним.

Спроба поважного російського науковця В. Артамонова надати цьому неприйняттю науковій підвалині навряд є вдалою. Попри критику висвітлення батуринських подій в сучасній українській історіографії, зокрема доробку чернігівського мазепознавця С. Павленка, російський фахівець, завзято прагнучи обстоювати імідж «доброї імперії», із цим завданням відверто не впорався, тяжіючи до поглядів і оцінок, наявних у роботах Н. Устрялова та Є. Тарле.

Посилання

1. Костомаров Н.И. Гетман Иван Степанович Мазепа. – К., 1995. – 64 с.
2. Костомаров Н.И. Мазепа. – М., 1992. – 335 с.
3. Грушевський О. Глухів і Лебедін (1708-1709) // ЗНТШ. – 1909. Т. ХСІІ. – С. 21-65.
4. Грушевський М.С. Ілюстрована історія України – К., 1992. – 559 с.
5. Крупницький Б.Д. Гетьман Мазепа та його доба / Пер. з німецької О.К. Струкевича; Передмова В.М. Горобця. – К., 2003. – 240 с.
6. Дорошенко Д.І. Історія України в 2-х томах. – К., 1991. – Т. II (Від половини XVII століття). – 349 с.
7. Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. – 2-е доповнене видання. – Нью-Йорк – Київ – Львів – Париж – Торонто, 2001. – 464 с.
8. Луців В. Гетьман Іван Мазепа. Життя і діяльність великого гетьмана // Календар «Свободи» на Мазепинський рік 1659. – Джерсі, 1659. – С. 50-56.
9. Manning, Clarence A. Hetman of Ukraine Ivan Mazepa. – New York, 1957. – 234 p.
10. Субтельний О. Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. / Пер. з англ. В. Кулика. – К., 1994. – 240 с.
11. Сергійчук В. Кого зрадив гетьман Мазепа. – К., 1992. – 69 с.
12. Апанович О. Гетьмани України та Кошові отамани Запорозької Січі. – К., 1993. – 288 с.
13. Смолій В. Іван Мазепа // Володарі гетьманської булави. – К., 1994. – С. 385-401.
14. Смолій В. А., Степанков В.С. Українська державна ідея: проблеми формування, еволюції реалізації. – К., 1997. – 368 с.
15. Яковенко Н. Нариси історії середньовічної та ранньомодерної України. – Видання друге, перероблене і розширене. – К., 2005. – 584 с.
16. Мицик Ю. Іван Мазепа. – К., 2007. – 72 с.
17. Павленко С. Іван Мазепа. – К., 2003. – 416 с.
18. Павленко С. Загибель Батурина 2 листопада 1708 р. – К., 2007. – 266 с.
19. Гетьман. Шляхи: Науково-популярне видання. – К., 2009. – 270 с.
20. Чухліб Т. Козаки і Монархи. Міжнародні відносини ранньомодерної Української держави 1648-1721 рр. – 3-е видання, виправлене і доповнене. – К., 2009. – 616 с.
21. Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. – СПб.– 1830. – Вып. 1. – Т. IV. – 881 с.
22. Гистория Свейской войны (Поденная записка Петра Великого)/ составитель Т.С. Майкова, под общей редакцией А.А. Преображенского – В 2-х выпусках. – М., 2004. – Вып. 1. – 632 с.
23. Полевой Н.А. История Петра Великого. – СПб., 1843. – Т. II. – 305 с.
24. Устрялов Н. Русская история. – Издание пятое, исправленное и дополненное – СПб., 1855. – Ч. II. Новая история. – 600+ VI с.
25. Соловьев С.М. История России с древнейших времен. М. – Харьков, 2003. – Кн. – VIII. Начало 20-х годов XVIII века. – 832 с.
26. Соловьев С.М. Рассказы из русской истории XVIII века // Соловьев С. М. Собрание сочинений. В 3 томах. – Ростов-на-Дону, 1997. – Т. 2. – 544 с.
27. Брикнер А.Г. История Петра Великого. – М., 2002. – 666 [6] с.
28. Платонов С.Ф. Лекции по русской истории. – СПб., 1899. – Вып. 3. – 193 +III с.
29. Погодин М.П. Начертание русской истории. Для гимназий. – Издание второе, исправленное и умноженное. – М., 1837. – 408 с.
30. Ключевский В.О. Сочинения. В 9 т. / Под ред. В.Л. Янина; послесл. и коммент. Составили В.А. Александров, В.Г. Зимин. – М., 1889. – Т. 4. Курс русской истории. – 398 с.
31. Покровский М.Н. Русская история в самом сжатом очерке. – Пятое посмертное издание – М., 1934. – Часть 1 и 2. От древнейших времен до конца XIX века. – 259 с.
32. Орлов А.С., Георгиев В.А., Георгиева Н.Г., Сивохина Т.А. История России. – М., 1999. – 544 с.
33. Орлов А.С., Георгиев В., Георгиева Н.Г., Сивохина Т. . История России. – М., 2004. – 520 с.
34. История России (IX-XX): Учебное пособие / Ответ. Ред. Я.А. Перехов. – М., 2000. – 623 с.
35. Чумаченко Э.Г. История России. 12 веков (IX-XX). Учеб. пособие. – М., 2002. – 511 с.
36. История России: Учеб. для вузов / А.А. Чернобаев, И.Е. Горелов, М.Н. Зуев и др.; Под. ред. М.Н. Зуева, А.А. Чернобаева. – М., 2002. – 479 с.
37. Дворниченко А.Ю., Ильин Е.В., Кривошеев Ю.В., Тот Ю.В. Российская история с древнейших времен до наших дней. – 4-е изд. – СПб., 2002. – 448 с.
38. История России. С начала XVIII до начала XIX / Ответ. ред. член-корр. РАН А.Н. Сахаров. – М., 1999. – 543 с.
39. История внешней политики России. XVIII век (от

- Северной войны до войн России против Наполеона) / Отв. ред. Г.А. Санин. – М., 1998. – (История внешней политики. Конеч XV в. 1917 г.). – 304 с.
40. Нариси історії Росії: Пер. з рос. / Б.В. Ананьїч, І.Л. Андрєєв, С.В. Анісімов та ін.; Заг. ред. О.О. Чубар'яна. – К., 2007. – 800 с.
41. Российская империя: от истоков до начала XIX века. Очерки социально-политической и экономической истории / ИРИ РАН. – М., 2011. – 880 с.
42. Протопопов А.С., Кузьменко В.М., Елманова Н.С. История международных отношений и внешней политики России (1648-2000). Учебник для вузов / Под. Ред. А.С. Протопопова. – М., 2001. – 344 с.
43. История России: Учебник / Под общ. Ред Ю.И. Казанцева, В.Г. Десва. – М., 2001. – 472 с.
44. Чунаков А.В. История России с древнейших времен до середины XIX в. Курс лекций. – М., 2007. – 335 с.
45. Ланцов С.А. Политическая история России: Учебное пособие. – СПб., 2009. – 352 с.
46. Кафенгауз Б. Полтавская битва // Историк-марксист. – 1939 – № 4. – С. 44-56.
47. Кафенгауз Б.Б. Россия при Петре I. – М., 1955. – 175 с.
48. Крылова Т.К., Клокман Ю.Р. Первые годы Северной войны и Полтавская битва (1700-1709 гг) // Очерки истории СССР. Период феодализма. Россия в первой четверти XVIII в. Преобразования Петра I. / Под. ред. Б.Б. Кафенгауза, Н.И. Павленко. – М., 1954. – С. 459-510
49. Тарле Е.В. Карл XII в 1708-1709 годах // Вопросы истории. – 1950. – № 6. – С. 22-56.
50. Тарле Е.В. Северная война и шведское нашествие на Россию. – М., 1958. – 480 с.
51. Буганов В.И. Петр великий и его время. – М., 1989. – 192 с.
52. Павленко Н.И. Петр Великий. – М., 1990. – 591 с.
53. Каргаманов Ю. Мазепа и другие. Украина в поисках отцов-основателей // Дружба народов. – 2009. – № 2. – С. 120-131.
54. Андреев И. Алексей Михайлович. – М., 2006. – 638 [2] с.
55. Андреев И. Мазепа. Герой или изменник? // Знание-сила. – 2001. – № 4. – С. 119-127.
56. Андреев И.Л. На пути к Полтаве. – М., 2009. – 384 с.
57. Санин Г. Хмельницкий и Мазепа // Красная звезда. – 2008. – 16 апреля (среда) // Режим доступа: http://www.redstar.ru/2008/04/16_04/5_05.html
58. Санин Г. Богдан Хмельницкий и Иван Мазепа // Труды института истории Российской истории РАН. – М., 2006. – Вып. 6. – С. 65-90.
59. Артамонов В.А. Вторжение шведской армии на Гетьманщину в 1708 г. и Иван Мазепа // Украина и Россия: история и образ истории Материалы конференции (3-5 апреля 2008, Институт Европы РАН) // Режим доступа: <http://www.hist.msu.ru/Labs/UkrBel/materials.htm>.
60. Рогинский В.В. О некоторых исторических и политических аспектах 300-й годовщины Полтавской битвы // Новая и новейшая история. – 2009. – № 4. – С. 3-7.
61. Григорьев Б. Карл XII, или пять пуль для короля. – М., 2006. – 550 с.
62. Кротов П.А. Битва при Полтаве. К 300-летней годовщине. – СПб., 2009. – 416 с.
63. Чудинов А.В. Гетман Иван Мазепа // Европа. Международный альманах. – 2002. – Вып. 2. – С. 206-214.
64. Чудинов А.В. Гетман Иван Мазепа // Актуальные проблемы всеобщей истории. Межвузовский сборник научных статей. – 2003. – Вып. 2. – С. 137-145.
65. Евлахов А. Хмельницкий и Мазепа: Мифы и факты воссоединения // Власть. – 2006. – № 10. – С. 79-87.
66. Каменский А. Российская империя в XVIII веке: традиция и модернизация. – М., 1999. – 328 с.
67. Анисимов Е.В. Императорская Россия. – СПб., 2008. – 640 с.
68. Анисимов Е.В. Петр Великий: личность и реформы. – СПб., 2009. – 448 с.
69. Яковлева Т.Г. Мазепа-гетман: в поисках исторической объективности // Новая и Новейшая история. – 2003. – № 4. – С. 45-63.
70. Таирова-Яковлева Т.Г. Мазепа. – М., 2007. – 271 с.
71. Таирова-Яковлева Т.Г. Иван Мазепа и Российская империя. История «предательства». – М., 2011. – 525 [3] с.
72. Указ Президента Украины № 955/2007 «Про відзначення 300-річчя подій, пов'язаних з воєнно-політичним виступом гетьмана України Івана Мазепи та укладенням українсько-шведського союзу» // <http://www.president.gov.ua/documents/6798.html>
73. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 2 квітня 2008 р. N 567-р «Про підготовку та відзначення 300-річчя подій, пов'язаних з воєнно-політичним виступом гетьмана Івана Мазепи та укладенням українсько-шведського союзу» (Із змінами, внесеними згідно з Розпорядженням КМУ N 994-р. (994-2008-р) від 23.07.2008 // <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/567-2008-%D1%80>
74. Родин С. Иуда и Мазепа как символы самосознания «украинцев» // Молодая Гвардия. – 2009. – № 5-6. – С. 218-264.
75. Полторак С.Н. О Мазепеведении и иудознатстве. Т.Г. Яковлева-Таирова. Мазепа. М., 2007. Жизнь замечательных людей // Клио. Журнал для ученых. – 2007. – № 3 (38) – С. 131-132.
76. Шкваров А. Петр I и казаки. – СПб., 2010. – 456 с.
77. Артамонов В.А., Кочегаров К.А., Курукин И.В. Вторжение шведской армии на Гетманщину в 1708 г. – СПб., 2008. – 208 с.
78. Артамонов В.А. Полтавское сражение. К 300-летию Полтавской победы. – М., 2009. – 704 с.
79. Артамонов В. Горький путь предательства. Мазепа и шведы в 1708 году // Родина. – 2009 – № 7. – С. 16-20.
80. Артамонов В. Устрашение Гетманщины. Катастрофа резиденции Мазепы // Родина. – 2009 – № 7. – С. 29-33.
81. Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687-1709. – Вид. друге, доповнене. – Київ-Полтава, 1995. – 312 с.

Яценко В.Б. Батуринская трагедия 1708 р. в освещении современной российской историографии

В статье анализируется освещение в российской историографии событий, связанных с захватом и уничтожением гетманской столицы г. Батурина в ноябре 1708 г. Автор сравнивает, как эти события, тесно связанные с переходом гетмана Ивана Мазепы на сторону Карла XII, интерпретировались в российской дореволюционной, советской и современной историографии.

Ключевые слова: историография, Иван Мазепа, Батуринская трагедия, Петр I, Карл XII.

Yatsenko V.B. Baturyn Tragedy of 1708 in the light of modern Russian historiography

In the paper the reflection of events concerning the capture and annihilation of the Ukrainian hetman capital of Baturyn in Russian historiography in November, 1708 is illuminated. Author compares the ways these events connected with the transition of hetman Ivan Mazepa on the side of Charles XII of Sweden were been interpreted in Russian pre-revolution, Soviet and modern historiography.

Key words: historiography, Ivan Mazepa, Baturyn Tragedy, Peter I, Charles XII.

03.04.2012 р.